

Жадан І. В.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ МОЛОДІ

У статті представлено результати досліджень лабораторії психології політичної освіти Інституту соціальної та політичної психології АПН України, на основі яких можна скласти певне уявлення про актуальний стан громадянської свідомості молоді. Акцентуючи увагу на деяких суто психологічних проблемах становлення політичної освіти в Україні, автор пропонує власне бачення концептуальних підходів до її формування.

Політична освіта в Україні тривалий час не була об'єктом уваги педагогічної науки і практики з цілого ряду причин, з яких чи не найголовнішою була проголошена ще за часів перебудови і підтверджена державною національною програмою "Освіта" настанова на деідеологізацію і деполітизацію освіти. Однак, вже перші кроки у самостійному розвитку української держави показали, що становлення демократії гальмується через аморфність і пасивність громадянської позиції всіх вікових і професійних груп населення країни. Відомо, що найскладнішим і найтривалішим у суспільному розвитку є процес змін у свідомості, а, отже, без цілеспрямованого впливу на перебіг останнього ми будемо приречені на десятиліття нестабільності. Тому сьогодні так гостро постає проблема формування системи політичної освіти, оптимального визначення її завдань і змісту. Слід зазначити, що вітчизняні наука і педагогічна практика досі не однозначно інтерпретують поняття "політична" і "громадянська" освіта. По-різному визначають їх і в країнах усталеної демократії. Якщо в американській інтерпретації поняття "громадянський" ширше, ніж "політичний," то в німецькій — навпаки. Однак, і в тому, і в тому разі серед основних завдань освітнього процесу — засвоєння політико-правових знань і навичок взаємодії, а також формування системи потреб і установок особистості, які б відповідали цінностям демократичного суспільства. Тут і далі розглядатимемо політичну освіту як складову громадянської освіти, засіб формування культури громадянськості. Зрозуміло,

що в Україні ще мають скластися об'єктивні передумови встановлення демократичних цінностей, проте, це не знімає завдання загальноосвітньої і вищої школи щодо формування суб'єктивного компонента політичної культури суспільства.

Домінуючими в політичній культурі громадян України залишаються уявлення, норми і цінності, властиві тоталітарній культурі — низький рівень конституційної освіченості людей, правовий нігілізм, невимогливість до себе та до уряду, несхильність до діалогу, нетолерантність і безкомпромісність, що істотно гальмують засвоєння демократичних цінностей. Одна з ознак демократії — свобода вибору — залишається для переважної більшості українців лише декларованою цінністю. Мотивація політичного вибору переважної більшості громадян, як свідчать результати досліджень Інституту соціальної та політичної психології АПН України, залишається суто емоційною, ірраціональною, частка "протестного" електорату перевищує межу допустимого, а очікування громадян щодо влади залишаються вкрай суперечливими. Навіть традиційно найпрогресивніша студентська молодь не усвідомлює свободу як реальну цінність. За результатами проведеного нами психологічного дослідження* з використанням модифікованої методики Рокича, свобода, як незалежність у судженнях та оцінках, посіла тільки десяте місце в ієрархії цінностей студентської молоді. З психології мотивації відомо, що виникнення тих чи тих потреб особистості відбувається лише за наявності певних

* В дослідженні взяли участь студенти Вінницького і Київського педагогічних університетів та курсанти Київського інституту внутрішніх справ — всього 296 осіб.

умов, серед яких — реальність реалізації потреби, а, отже, мають існувати об'єктивні та суб'єктивні причини низького рівня мотивації до засвоєння демократичних цінностей молодими людьми.

Як свідчать результати всеукраїнського опитування, проведеного лабораторією психології політичної освіти Інституту соціальної та політичної психології АПН України*, експектації молоді щодо влади й оцінка перспектив демократії в Україні не дають підстав для жодних ілюзій. Так, менше 45 % респондентів вважають, що рівень свободи людини в нашому суспільстві за роки незалежності зріс, понад 16 % гадають, що він знизився, майже кожен четвертий не помітив жодних змін у рівні свободи особистості. Близько 40 % учнів і понад 50 % студентів вважають, що права людини може десь і дотримуються, але не у нас, майже кожен четвертий з опитаних переконаний, що дотримання прав людини — то справа далекого майбутнього, а близько 8 % респондентів взагалі вважають цю ідею утопічною. Менше чверті школярів і близько 17 % студентів вважають, що права людини в нашій країні дотримуються частково і лише 19 % з числа опитаних учнів і 0,8 % студентів переконані, що вони дотримуються повністю. Майже половина опитаних переконані в тому, що вибори до Верховної Ради не можуть змінити ситуацію в Україні, і, можливо, саме тому мають намір використовувати своє право на участь у виборах залежно від обставин. Більшість з опитаних учнів (58 %) та студентів (майже 60 %) не вірять у силу закону і поділяють думку про те, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони. Ймовірно, саме тому молодь не зорієнтована на законотворчість — менше 17 % учнів і близько 19% студентів з числа опитаних вважають, що податки треба сплачувати по закону, ще 49 % перших і 46 % других готові сплачувати їх, якщо вони будуть невеликі, а майже 29 % респондентів переконані в тому, що слід по можливості уникати сплати податків.

Відомо, що характер уявлень про політичну систему та закономірності й перспективи її функціонування є одним з визначальних в оцінці рівня політичної культури особистості, адже уявлення виконують не лише функцію інструмента пізнання, адаптивну функцію, а й функцію регуляції поведінки. За результатами масових опитувань нелегко об'єктивно оцінити рівень обізнаності молоді в тій чи тій галузі знань, однак суб'єктив-

ні оцінки респондентів також можуть дати певне уявлення про стан справ у цій сфері. Як свідчать результати досліджень, рівень власної обізнаності в політичному житті країни молоді люди оцінюють дуже низько — лише близько 14% старшокласників і менше 19 % студентів вважають себе обізнаними в цій сфері суспільного буття. Дещо вищими є суб'єктивні оцінки обізнаності в основах ринкової економіки, де вважають себе компетентними майже 23 % школярів і 21 % студентів. У Конституції України вважають себе обізнаними близько 28 % опитаних; у правах людини — майже 33 % респондентів. З програмами політичних партій і рухів, які існують в Україні, знайомі майже 14 % старшокласників і 22,5 % студентів з числа опитаних. Результати опитування свідчать про значний зсув у бік негативного полюса ідентифікаційних зв'язків респондентів з державою — майже 60 % опитаних за умови вільного вибору обрали б громадянство іншої держави; свої стосунки з державою позитивно оцінили тільки 7,1 % опитаних. Більш втішним є характер ідентифікаційних зв'язків молодих людей з національною спільнотою — 75,3 % опитаних виявили позитивну національну самоідентифікацію. У більшості респондентів переважають позитивні почуття до свого народу — майже половина опитаних йому співчуває, а кожен п'ятий пишається ним.

Водночас отримані результати дають підстави говорити і про деякі позитивні зрушення в системі диспозицій молоді. Так, відповіді на запитання "Що ви робитимете в разі, якщо становище в нашій державі погано позначатиметься на вашому житті?" розподілилися наступним чином (у % до числа опитаних):

	Школярі	Студенти
Спробую сам розв'язати свої проблеми	40,5	61,9
Спробую виїхати до іншої країни	34,2	22,7
Очікуватиму поліпшення ситуації	7,4	4,2
Вдамся до акцій протесту	6,0	3,1
Важко відповісти	11,9	8,1

Молодь демонструє й приклади вимогливого ставлення до влади — майже 46 % учнів, відповідаючи на питання "Чого вам особисто бракує сьогодні у вашому житті?", на перше місце винесли брак професійних керівників (серед студентів

* В опитуванні, проведеному за репрезентативною вибіркою, взяли участь 1019 старшокласників, які навчаються у школах різних типів, і 1059 студентів випускних курсів вищих навчальних закладів з усіх областей України, АР Крим та м. Києва.

таких близько 42 %). Не вистачає молоді й правового захисту — в учнів цей аспект на другій позиції, у студентів — на першій. Щоправда, на брак власної активності посилаються менше 15 % опитаних, що, зважаючи на все вищезгадане, не свідчить про адекватність самооцінки.

Наведені дані не залишають сумнівів щодо необхідності розбудови системи політичної освіти, пошуку форм і методів впливу на процес становлення громадянської свідомості молоді. При цьому слід усвідомлювати, що європейський і американський досвід розбудови громадянського суспільства не може бути автоматично перенесений в Україну, насамперед тому, що і в Європі, і в США на кінець 80-х років, коли це завдання було сформульоване, існувала певна система загальних принципів, цінностей та установок, властивих демократичному суспільству — переважна більшість громадян ідентифікувала себе з власною державою, у ставленні до влади не було патерналістських очікувань, досить високим був рівень законслухняності громадян, першовартість індивідуальних цінностей та прав особи визнавалися незаперечно, а потреба у цілеспрямованому формуванні громадянських цінностей виникла деякою мірою на протязі крайній індивідуалізації суспільних взаємин. В Україні ж лише будується конституційне правління й не вироблені норми-стандарту і норми-ідеали, властиві відкритому суспільству, а, отже, бракує чітких орієнтирів, які б спрямовували процес формування громадянської культури. Тому на сучасному етапі становлення громадянського суспільства нагальною проблемою є визначення концептуальних засад громадянської освіти в Україні. У розумінні завдань і змісту громадянської освіти сьогодні немає одностайності. Дехто надто звужує їх, обмежуючи політико-правовою освітою, інші за допомогою громадянської освіти намагаються розв'язати всі існуючі проблеми — від виховання інтелектуала — патріота з планетарною свідомістю до формування культури поведінки (див. проект "Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності", запропонований АПН України).

З огляду на те, що громадянська освіта має на меті формування громадянської свідомості, активної громадянської позиції особистості, не можна очікувати, що ці завдання будуть вирішені лише завдяки засвоєнню відповідних знань та способів дії. Аналіз навчальних програм, за якими сьогодні здійснюється політична і правова освіта у школах, показує, що вже сьогодні учні отримують чималий обсяг інформації про права та обов'язки громадянина, про зміст основних положень Конституції України тощо. Однак,

відчутних змін у громадянській свідомості молоді не спостерігається, про що свідчать результати моніторингових досліджень, які з 1996 року проводяться в лабораторії психології політичної освіти ІСПП АПН України. На нашу думку, серед головних причин цього є невідповідність змісту, форм і методів політичної освіти поставленим завданням, коли власне психічна якість — громадянськість — формується переважно через засвоєння певної інформації, зміст і кількість якої визначені без будь-якого психологічного обґрунтування, врахування особливостей мотивації, взаємозв'язків індивідуально-типологічних рис та динаміки їх становлення в онтогенезі. Отже, проблема змісту політичної освіти не може бути розв'язана без попереднього уточнення показників і критеріїв сформованості громадянської культури на кожному з етапів політичної соціалізації особистості. Концепція громадянської освіти повинна включати хоча б загальний перелік таких індикаторів.

Політична освіта не може бути вичерпана одним чи навіть кількома навчальними предметами, успішність її значною мірою залежатиме від того, чи вдасться так узгодити зміст навчальних програм з різних предметів, аби максимальні використати можливості міждисциплінарних впливів. Думка про те, що формування політичної культури є, насамперед, завданням предметів суспільного циклу — абсолютно хибна. Переважна більшість складових когнітивного й оціночного компонентів політичної культури можуть успішно розвиватися на всіх без винятку заняттях і в позакласній роботі учнів. Надзвичайно важливим при цьому є створення такого рівня комунікативного зв'язку між учителем та учнем, особливо в середньому і старшому шкільному віці, коли спільні громадянські інтереси викликають потребу в процесі навчання актуалізувати й обговорювати проблеми, значущі для даного моменту розвитку суспільства. Тоді не виникатиме питань щодо змісту і форм впливу на формування свідомості дитини і, водночас, інтерес до подій у житті країни школярі задовольнятимуть через спілкування з учителями (за результатами проведених досліджень сьогодні менше 6 % учнів отримують інформацію про життя країни з розповідей вчителів). Проте, наряд чи можна очікувати, що формування громадянської свідомості молоді буде вирішене у традиційних для нашої освіти дидактичних формах. Нині в навчальному процесі продовжують домінувати репродуктивні форми, дискурсивне мислення практично не активізується, а актуальні проблеми суспільного життя взагалі не обговорюються в школі. Тому однією з концептуальних засад побудови громадянської освіти має бути відмова

від простого інформування в процесі навчання на користь створення умов для розвитку емоційної та оціночної складових, що потребує пошуку нових шляхів і методів педагогічного впливу. Ділові ігри, тренінгові заняття з метою засвоєння навичок комунікації, особистісного зростання, формування толерантності, плюралізму, готовності до компромісу в конфліктних ситуаціях, дискусії з актуальних проблем громадського і політичного життя, робота вчителів та учнів у громадських організаціях, залучення молоді до участі в роботі гуртків і творчих колективів, які вивчають витоки ментальності власного народу, — це ті форми впливу на становлення громадянської позиції школярів, які ще дуже мало використовуються в педагогічній практиці. Окремо слід осмислити і роль шкільного психолога в розвитку громадянської освіти. Адже саме він може дати і вчителям, і учням необхідні знання про механізми поведінки особистості, мотивацію політичного і громадянського вибору, раціональні та ірраціональні регулятори дії тощо. З цією метою можна включити відповідні теми у програми курсів з психології, які вже сьогодні викладаються в багатьох школах у межах позашкільного компонента, хоч, звичайно, час вирішити питання про те, аби психологія у тій чи тій формі ввійшла до переліку обов'язкових дисциплін.

Наступним концептуально значущим аспектом становлення громадянської свідомості є облаштування шкільного життя у відповідності з принципами громадянської культури демократичного суспільства, істотна зміна акцентів у системі взаємин педагог—учень, учень—учень, батьки—діти, без чого неможлива інтеріоризація (перенесення суспільних уявлень у свідомість окремої особи) демократичних цінностей. Досвід учнів у повсякденному суспільному житті, у спілкуванні з іншими учнями та дорослими є вельми необхідним контекстом для розвитку і становлення громадянськості. Ще Еріх Фромм зазначав, що єдиним критерієм реалізації свободи є активна участь індивіда у визначенні своєї власної долі і життя суспільства не лише формальним актом голосування, а й своєю повсякденною діяльністю, працею, стосунками з іншими людьми. Тому, насамперед, слід визнати, що шкільне життя — це фокус всієї напруги й протиріч громадянської освіти навіть більшою мірою, ніж сама особистість, що засвоює знання і цінності.

Становлення політичної культури особистості — безперервний, багатоетапний процес. У дошкільних закладах освіти і початковій школі

відбувається первинна політична соціалізація особистості з використанням всіх прийомів і засобів пробудження інтересу до свого краю, почуття любові до своєї землі й культури свого народу, усвідомлення власної причетності й відповідальності за все, що відбувається у класі, в школі, у дворі тощо. Дуже важливо на цьому етапі виховувати в дитини повагу не лише до старших, а й до однолітків та молодших за віком дітей, до самого себе. З цих паростків надалі буде проростати усвідомлення себе як громадянина і готовність поважати права та свободи кожного. Наступний етап у цьому процесі — формування системи цінностей особистості — здійснюється в середній школі з урахуванням сензитивних (найчутливіших до відповідних впливів) періодів розвитку окремих рис, властивостей та психічних процесів школяра. В юнацькому віці відбувається кристалізація громадянської позиції особистості. Політична освіта дорослих має свою специфіку і пов'язана переважно з необхідністю адаптації до змін у суспільстві.

Чи не найбільшою проблемою у забезпеченні умов формування активної громадянської позиції молоді сьогодні є стан громадянської свідомості педагогів — тих, хто має реалізувати громадянську освіту. Як свідчать результати проведених нами досліджень*, близько 70 % молодих учителів не ведуть жодної громадської роботи і цілком задоволені таким станом справ. Менше 55 % учителів намагаються брати участь у виборах. Лише близько 15 % молодих вчителів вважають, що дотримання прав людини — це щось реальне, таке, до чого можна прагнути і що можна обстоювати вже сьогодні. Незадоволені молоді педагоги й рівнем своєї професійної підготовки — близько 45 % опитаних вважають недостатньою свою підготовку з психології й педагогіки, майже 40 % невдоволені рівнем підготовки із спеціальності. Як результат — почуття особистої і професійної невпевненості, яке постійно переживають близько 38 % молодих вчителів. Вони не можуть зрозуміти процесів, які відбуваються в житті країни і навіть не встигають засвоїти зміст і спрямованість нових навчальних програм та підручників. Очевидно, що молодий вчитель сьогодні не готовий до цілеспрямованого впливу на формування жодної із складових громадянської культури школярів і сам потребує допомоги. Тому насамперед має бути розроблена програма заходів, спрямованих не лише на підготовку і перепідготовку викладацьких кадрів, а й на реальну допомогу вчителю (це і проблеми доступу до інформації, й оперативна

* У дослідженні взяли участь понад 4000 вчителів з усіх областей України, АР Крим та м. Києва, які мають стаж педагогічної діяльності до 5 років.

допомога вчителів у розв'язанні виховних, методичних проблем, і, зрештою, у вирішенні проблем, пов'язаних із самовдосконаленням та особистісним зростанням).

У контексті означених проблем чітко окреслюється коло завдань, які можна було б вирішити зусиллями громадських організацій — це і просвітницька робота з батьками, й організація шкільного життя відповідно до демократичних норм за участю об'єднань батьків і старшокласників, і надання допомоги вчителям через ресурсні центри, організацію тематичних семінарів, круглих столів та конференцій, і створення умов для здобуття учнями позитивного досвіду громадянських дій шляхом здійснення сумісних проєктів школи та громадських організацій, і підготовка та видання за допомогою громадських організацій навчально-методичних матеріалів тощо. Тому окремим напрямом реалізації концепції громадянської освіти й виховання має бути вивчення всіх можливих форм участі в цьому процесі громадських організацій і залучення їх до співпраці з закладами освіти.

Отже, в черзі проблем, пов'язаних із становленням політичної освіти молоді, можна вважати першочерговими:

- створення обґрунтованої, зваженої концепції, яка б визначала основну мету і завдання полі-

тичної освіти, а також знімала термінологічні розбіжності у визначенні змісту основних понять (таких, як політична і громадянська освіта, політична культура, громадянськість, громадянство, громадянська позиція тощо). Йдеться не про остаточні дефініції, а про вироблення робочих визначень, на підставі яких можна було б розробити відповідні психолого-педагогічні рекомендації, визначити показники і критерії рівня політичної та громадянської культури особистості й відповідно будувати навчальний процес;

розробка і прийняття програми впровадження громадянської освіти (на першому етапі вона може здійснюватись у межах шкільного компоненту, однак з часом має стати складовою інваріантної частини навчального плану); розробка навчально-методичних матеріалів, підготовка і перепідготовка педагогічних кадрів; з огляду на те, що норми і цінності демократії ще не є регуляторами суспільного життя і в повсякденній практиці молоді не має можливості здобувати досвід демократичної поведінки, для успішного вирішення завдань політичної освіти на сучасному етапі необхідно створити в школі ідеальну модель демократичних взаємин, яка б сприяла формуванню у молоді позитивного досвіду громадянських дій.

Zhadan L

PSYCHOLOGICAL-PADAGOGICAL PROBLEMS OF YOU YOUTH'S CIVIC EDUCATION

The article presents the results of the research accomplished by the Political Education Psychology Department of the Social and Political Psychology Institute of Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. On the basis of these results certain idea of the actual state of civil consciousness of the youth can be determined. The author gives his own idea of the conceptual attitudes toward its formation and emphasizes some in fact psychological problems of the development of political education in Ukraine.